

Alicja Stępień-Kuczyńska

GORBACZOW

Pieriestrojka i rozpad imperium

GORBACZOW

WYDAWNICTWO
UNIWERSYTETU
ŁÓDZKIEGO

GORBACZOW

Pierestrojka i rozpad imperium

Alicja Stępień-Kuczyńska

 WYDAWNICTWO
UNIwersYTETU
ŁÓDZKIEGO

Łódź 2020

Alicja Stępień-Kuczyńska – Uniwersytet Łódzki
Wydział Studiów Międzynarodowych i Politologicznych
Katedra Systemów Politycznych, 90-131 Łódź, ul. Lindleya 3

RECENZENCI

Andrzej Stelmach, Józef Tymanowski

REDAKTOR INICJUJĄCY

Agnieszka Kałowska

REDAKTOR WYDAWNICTWA UŁ

Bogusław Pielat

SKŁAD I ŁAMANIE

Munda – Maciej Torz

KOREKTA TECHNICZNA

Leonora Gralka

PROJEKT OKŁADKI I STRON ROZDZIAŁOWYCH

Sebastian Buzar

Zdjęcie wykorzystane na okładce

PAP/DPA/91040/Michail Sergejewitsch Gorbatschow

© Copyright by Alicja Stępień-Kuczyńska, Łódź 2020

© Copyright for this edition by Uniwersytet Łódzki, Łódź 2020

Wydane przez Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego

Wydanie I. W.09076.19.0.M

Ark. wyd. 9,2; ark. druk. 15,125

ISBN 978-83-8142-510-0

e-ISBN 978-83-8142-511-7

Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego

90-131 Łódź, ul. Lindleya 8

www.wydawnictwo.uni.lodz.pl

e-mail: ksiegarnia@uni.lodz.pl

tel. 42 665 58 63

Spis treści

Wykaz skrótów / 7

Wstęp / 11

1. Rodzina, młodość, u progu polityki / 19

Stawropol / 21

Wyjazd do Moskwy: studia / 29

Kariera partyjna / 38

2. Próby reform: przyspieszenie, jawność i nowe myślenie / 53

Plany reform Gorbaczowa / 55

Przyspieszenie w gospodarce / 73

Glasnost' i nowe myślenie / 96

Od mityngów do organizacji obywatelskich / 100

W stronę religii / 105

Sprawy trudne i zapalne kwestie narodowościowe / 108

3. Nowe myślenie w polityce zagranicznej / 115

USA i polityka rozbrojenia / 117

Europa naszym wspólnym domem / 128

Gorbaczow a zjednoczenie Niemiec / 133

Stosunki z europejskimi państwami satelickimi / 138

Wobec Polski / 145

4. Próba reformy KPZR. Koniec rządów Gorbaczowa / 155

Początki zmian w partii / 161

Bezwzględna walka polityczna / 165

Zjazd Deputowanych Ludowych – początek rozpadu partii / 169

Koniec monopolu KPZR / 173

Ostatni zjazd partii / 178

5. Rozpad imperium / 187

Dalsze zaostrzenie się walki politycznej / 189

Referendum. Ku suwerenności / 195

Pucz Janajewa / 198

Bilans *pieriestrojki* / 209

Wybrana literatura / 223

Indeks osobowy / 229

Fotografie / 235

Wykaz skrótów

BP	–	Biuro Polityczne
CBOS	–	Centrum Badania Opinii Społecznej
CBS	–	Columbia Broadcasting System – stacja radiowa i telewizyjna
CEFTA	–	Central European Free Trade Agreement [Środkowo-europejskie Stowarzyszenie Wolnego Handlu]
CFE I	–	<i>Treaty on Conventional Armed Forces in Europe</i> [Traktat o konwencjonalnych siłach zbrojnych w Europie]
FR	–	Federacja Rosyjska
GATT	–	General Agreement on Tariffs and Trade [Układ Ogólny w sprawie Taryf Celnych i Handlu]
gensek	–	generalny sekretarz partii
GUŁAG	–	Главное управление исправительно-трудовых лагерей и колоний – Głównoje uprawnienie isprawi- telno-trudowych łagieriej i kolonij [Główny Zarząd Poprawczych Obozów Pracy]
IOS	–	Inicjatywa Obrony Strategicznej zob. SDI
Ispołkom	–	Komitet Wykonawczy
KBWE	–	Konferencja Bezpieczeństwa i Współpracy w Europie
KC	–	Komitet Centralny
KGB	–	Комитет государственной безопасности – КГБ СССР [Komitet Bezpieczeństwa Państwowego przy Radzie Ministrów ZSRR – KGB ZSRR]
Komsomol	–	Коммунистический союз молодёжи; Kommunisti- czeskij Sojuz Mołodioży [Komunistyczny Związek Młodzieży]
KPFR	–	Komunistyczna Partia Federacji Rosyjskiej [Коммунистическая партия Российской Федерации, КПРФ]

KPZR	- Komunistyczna Partia Związku Radzieckiego [Коммунистическая партия Советского Союза - КПСС; Kommunistическая partija Sowietского Sojuza - KPSS]
MGU	- Państwowy Uniwersytet Moskiewski im. M. Łomonosowa
MWD	- Министерство внутренних дел - Ministerstwo Wnuriennych Dieł [Ministerstwo Spraw Wewnętrznych ZSRR]
NATO	- North Atlantic Treaty Organization [Organizacja Traktatu Północnoatlantyckiego, potocznie Sojusz Północnoatlantycki]
NEP	- Nowa Ekonomiczna Polityka
NKWD	- Народный комиссариат внутренних дел СССР - Narodnyj komissariat wnuriennich dieł SSSR [Ludowy Komisariat Spraw Wewnętrznych ZSRR]
NRD	- Niemiecka Republika Demokratyczna
PRL	- Polska Rzeczpospolita Ludowa
RFN	- Republika Federalna Niemiec
RFSRR	- Rosyjska Federacyjna Socjalistyczna Republika Radziecka [Российская Советская Федеративная Социалистическая Республика, РСФСР - RSFSR]
RN	- Rada Najwyższa
RWPG	- Rada Wzajemnej Pomocy Gospodarcze
SDI	- Strategic Defense Initiative zob. IOS
TACIS	- Technical Assistance for the Commonwealth of Independent States [Program Pomocy Technicznej dla Wspólnoty Niepodległych Państw]
UW	- Układ Warszawski
WE	- Wspólnota Europejska
WNP	- Wspólnota Niepodległych Państw
ZSRR	- Związek Socjalistycznych Republik Radzieckich

Historii nie można zmienić, ale można i należy wysnuwać z niej wnioski [...]
Prawda historyczna jest tylko jedna i tylko ona toruje drogę w przyszłość

Z przemówienia Michaiła Gorbaczowa wygłoszonego
w Sejmie podczas wizyty w Polsce w 1988 r.

A black and white photograph of a man in a suit, covering his face with his hand. The image is partially obscured by a red overlay on the right side. The text "Wstęp*" is written in white on the red overlay.

Wstęp*

* w książce wykorzystano obszernie fragmenty z publikacji autorki pt. *Michaił Gorbaczow a idea i praktyka pierestrojki*, Łódź 2016.

Nieczęsto udaje się politykom, szczególnie w krótkim czasie, w znaczący sposób wpływać na losy własnego państwa, regionu i świata. Takim politykiem był Michał Gorbaczow, którego reformy, znane na całym świecie jako *pieriestrojka* (przebudowa), wbrew początkowym założeniom autora, przyczyniły się do rozpadu państwa i radzieckiego systemu, w skali zaś globalnej do upadku systemu zimnowojennego. Gorbaczow był bez wątpienia radzieckim aparaczką, który poprzez wprowadzanie *głasnost’i* (jawności), *nowogo myslenia* (nowego myślenia), *uskorienija* (przyśpieszenia) chciał pokazywać błędy systemu po to, by system ten reformować i nadać mu nowy kształt. Andriej Graczow, doradca i sekretarz Michaiła Gorbaczowa, napisał w jego biografii wydanej kilka lat temu w Polsce:

Ludzie będą go wspominać i pamiętać – jedni chwając, drudzy przeklinając – nie tylko z powodu tego, co zrobił i na co się odważył, lecz także za to, na co się nie zdecydował i od czego się wstrzymał. Koniec XX wieku pozostanie epoką Gorbaczowa choćby dlatego, że właśnie on zakończył główny konflikt stulecia i przewróciwszy kartę historii, pozwolił pisać ją dalej, poczynając od czystej stronicy¹.

Inni z kolei upatrują zasług Gorbaczowa głównie w tym, iż wykorzystując swe niewątpliwe talenty i polityczny spryt, przyczynił się do względnie pokojowego upadku imperium. Gdyby nie próby reform Gorbaczowa i jego działania, obalenie komunistycznego reżimu najprawdopodobniej nie odbyłoby się w ten sposób.

Jakim politykiem był Michał Gorbaczow? Jak to się stało, że stał się przywódcą największego terytorialnie

¹ A. Graczow, *Gorbaczow*, Warszawa 2003, s. 25.

państwa naszego globu? Dlaczego musiał odejść i jaką spuściznę pozostawił po sobie?

Okres krótkich, niespełna siedmioletnich, rządów Gorbaczowa i próby reformowania przez niego systemu komunistycznego zamykają ostatni etap istnienia państwa, w którym bezwzględna władza dominowała przez dziesięciolecia nad społeczeństwami i narodami znacznej części świata, jednostki zaś pozbawiała wolności i praw do rozwoju. *Pieriestrojka* Gorbaczowa stanowiła impuls do otwarcia na zmiany w ZSRR i krajach satelickich. Dla państw regionu była to niepowtarzalna szansa wyrwania się z okowów radzieckiej zależności i stopniowego włączenia się do wspólnoty świata demokratycznego. Część z nich, w tym i Polska, skorzystała z tej możliwości, inne, głównie państwa poradzieckie, wciąż poszukują swojej drogi, pozostają zawieszane między demokracją a autorytaryzmem. Przypadek Rosji jest szczególny, to właśnie stąd ustrój komunistyczny rozprzestrzenił się na inne państwa, uzależniając je i bezwzględnie podporządkowując w imię ideologii rewolucji światowej, rzekomo organizowanej w imieniu najbiedniejszych mas i dla ich dobra. W praktyce wykorzystując ich siłę i nadzieję na lepsze życie i lepszy świat. Świat, który był ogromnym skokiem w nieznaną, pełnym błędów i rozczarowań, niezwykle kosztownym eksperymentem politycznym, gospodarczym i społecznym. Komunistyczna Rosja była jednym z wielu etapów istnienia jej państwowości, pozostawiła jednak olbrzymie piętno w świadomości ludzi, upadek zaś systemu zachwiały na wiele lat ich wartościami i poczuciem bezpieczeństwa. Dziś Rosja, ze swym jedynym w swoim rodzaju bagażem doświadczeń historycznych, pozostaje zawieszona między Wschodem i Zachodem, pomiędzy autorytaryzmem a demokracją, częściej konfrontując się ze światem niż z nim współdziałając. Warto stawiać pytania nie tylko o obecną politykę tego państwa, o jego przyszłość, ale i zastanowić się nad konsekwencjami niedawnej przeszłości. Tę wiedzę

należy upowszechniać w Polsce, by odejść od schematyzmu i starać się odpowiedzieć na pytania o czasy, które minęły. Na przykład, dlaczego różne są oceny Gorbaczowa i jego reform w naszym kraju i w Rosji? Społeczeństwo rosyjskie w ocenie *pieriestrojki* jest też wyraźnie podzielone. Docenia się rozbrojeniowy plan Gorbaczowa, wyjście wojsk z Afganistanu, w mniejszym stopniu pluralizm partyjny czy zjednoczenie Niemiec. Krytykuje się z kolei nieporadność w rządzeniu, brak decyzyjności samego przywódcy państwa, którego obwinia się o doprowadzenie do ostatecznego krachu imperium. Tęsknota znacznej części społeczeństwa za poprzednim ustrojem jest w Rosji w dalszym ciągu silna, a więc i utrzymuje się wysoki poziom krytyki Gorbaczowa oraz jego ekipy.

Na Zachodzie, w tym i w Polsce, oceny autora *pieriestrojki* są zdecydowanie bardziej pozytywne. Patrzy się na Gorbaczowa przez pryzmat przyczynienia się przez niego do upadku systemu zimnowojennego, w konsekwencji którego doszło do rozpadu bloku radzieckiego, co otworzyło drogę państwom satelickim do uzyskania suwerenności i budowy społeczeństw demokratycznych. Podkreśla się również niewątpliwy wpływ na proces zjednoczenia Niemiec, przyspieszenie procesu rozbrojeniowego. Wprawdzie rozpad systemu zimnowojennego nie był zasługą jedynie Gorbaczowa, podobnie jak nie był zasługą żadnego z innych przywódców ówczesnego świata. Był to niewątpliwie splot wielu procesów, które zachodziły od lat w samym ZSRR, a także rezultat międzynarodowej polityki i działań najbardziej wpływowych przywódców ważnych państw, takich jak np. Ronald Reagan, Michaił Gorbaczow, Margaret Thatcher, i autorytetów ówczesnego świata, jak Jan Paweł II. Nie możemy dziś ocenić, jak potoczyłyby się losy państwa i samego Gorbaczowa, gdyby nie popełnił on wielu błędów, ale też miał więcej czasu na wprowadzanie swoich reform. Ten czas został mu odebrany przez pucystów w sierpniu 1991 r., ale i przez radzieckie elity rządne

dostępu do władzy. Niejednoznaczna ocena spuścizny *perestrojki* i Gorbaczowa każe zastanowić się nad jego odpowiedzialnością, jako polityka i reformatora. W jakim stopniu on i jego ekipa, a w jakim stopniu jego następcy, są odpowiedzialni za spuściznę *perestrojki*? Ostatecznie w starciu politycznym zwyciężyli ci, którzy nie chcieli ewolucyjnie reformować systemu, a radykalnie zaczęli go zmieniać. Nie ulega wątpliwości, że jedni i drudzy instrumentalnie wykorzystywali nastroje społeczne do bezwzględnej walki politycznej. Obecnie w niepamięć poszły niewątpliwe atuty Gorbaczowa, tak doceniane przez społeczeństwo na początku reform. Przypomnijmy, że na tle komunistycznych przywódców Gorbaczow wyróżniał się nie tylko wyglądem i uniwersyteckim wykształceniem, ale też zachowaniem, sposobem podejścia do rządzenia. Po latach nawet zdeklarowani jego przeciwnicy musieli przyznać, iż rzadko sięgał po radykalne metody, starał się szukać porozumienia, lawirował, kluczył. Przyjmował postawę oświeconego reformatora i przywódcy w państwie, w którym dotychczas taka postawa nie była akceptowana. Z czasem uznano to za słabość. Trafnie odniósł się do tego Adam Daniel Rotfeld: „cała jego polityka nacechowana była niepewnością człowieka, który prowadzi swój kraj w nieznaną, postępuje czasem odważnie, czasem bojaźliwie, bo nie wie, jakie będą skutki jego decyzji”². W ostatnim okresie rządów Gorbaczow popełniał coraz więcej błędów, szedł pod prąd oczekiwaniom nomenklatury, służb specjalnych, narażał się wojskowym, wszystkim tym, którzy w jego reformach widzieli zagrożenie, naruszenie ówczesnego *status quo*. Choć należy mu przy tym oddać, że pozostając w centrum politycznych sporów, nie poddawał się populistycznym naciskom tak demokratów, jak i obozu konserwatywnego. W efekcie tracił zaufanie jednych i drugich, topniało jego poparcie wśród inteligencji i w całym społeczeństwie.

² A.D. Rotfeld, *Wstęp*, [w:] A. Graczow, *Gorbaczow...*, s. 22.

Ostatecznie stracił władzę i wpływ na sprawy państwa. Obarczono go odpowiedzialnością za narastający kryzys, a nawet przypisywano mu niejasne kontakty z puczystami. Borys Jelcyn bezwzględnie wykorzystywał te nastroje dla własnych celów politycznych i umacniania swojej pozycji. Choć obaj z Gorbaczowem byli przedstawicielami tego samego pokolenia, wywodzili się z partyjnej nomenklatury, jednak zarazem stanowili swoje całkowite przeciwieństwo jako ludzie i przywódcy. Obaj próbowali zmieniać system w trudnych, kryzysowych warunkach. Bilans ich rządów nie okazał się dla państwa pozytywny. Odchodzili w nieśławie, z niezwykle niskim społecznym poparciem. Dwaj rywale, konkurenci, przeciwnicy, których wzajemne relacje zaciążyły na kształcie i obrazie *pieriestrojki*. Nie jest to przypadek odosobniony w historii, ale konsekwencje własnie ich konfrontacji będą jeszcze długo przedmiotem historycznych dociekań i politycznych sporów.

Mimo upływu lat Michaił Gorbaczow trwa w przekonaniu, że „Związek można było utrzymać”. Trzeba przyznać, iż nie uchylał się od odpowiedzialności za swe rządy, gdy w czerwcu 1995 r. stanął przed komisją parlamentarną, powiedział wówczas: „Moja odpowiedzialność jest ogromna [...] Przy tym mam na myśli nie tylko Związek, ale wszystkie reformy”. Rok później, startując w prezydenckiej kampanii wyborczej w Rosji starał się przekonywać współobywateli do swych racji. Nie został zaakceptowany. Uzyskał mniej niż jeden procent poparcia.

Choć Gorbaczow mówi o sobie jako o człowieku spełnionym, to jak każdy z nas zadaje sobie zapewne pytania: czy dobrze wykorzystał szansę, którą dał mu los? Czy można było w inny sposób pokierować swoim życiem i państwem, które mu powierzono?

Od lat Gorbaczow, wraz z córką Iriną, stoi na czele stworzonej przez siebie Fundacji (*Gorbaczev Foundation*), uczestniczy w dyskusjach, konferencjach, publikuje. W 1993 r. założył międzynarodową organizację ekologicz-

ną (*Green Cross International*), która ma oddziały w ponad 30 państwach świata i współpracuje z Organizacją Narodów Zjednoczonych. Najbliższe są mu poglądy socjaldemokratów, próbował nawet tworzyć struktury partyjne w swoim kraju, co się nie udało. Czas Gorbaczowa w polityce minął bezpowrotnie. Dziś historycy i politolodzy mogą go ocenić dużo bardziej obiektywnie, choć na pewno nie będą to oceny ostateczne. W rozmowie z Jerzym Baczyńskim w 2009 r. powiedział m.in.: „żałuję, że nie udało mi się wyprowadzić okrętu, którym kierowałem, na spokojne wody. Mam nadzieję, że historycy dojdą do tego, co się udało, a co nie, i dlaczego tak się stało...”³

Michaił Gorbaczow w trakcie swoich rządów odwiedził Polskę czterokrotnie. Najbardziej zapamiętana została wizyta z lipca 1988 r., którą odbył wraz z żoną Raisą. Polska w pewnym stopniu uległa tak modnej wówczas na Zachodzie gorbaczomanii. To właśnie wtedy, występując w polskim Sejmie i odnosząc się do konieczności badania historycznych „białych plam” i potrzeby działalności wspólnej komisji historyków, Gorbaczow powiedział:

Historii nie można zmienić, ale można i należy wysnuwać z niej wnioski. Prawda i sprawiedliwość mogą się opóźnić w drodze, ale nie mogą nie nadejść [...] Prawda historyczna jest tylko jedna i tylko ona toruje drogę w przyszłość⁴.

W 1997 r., podczas uroczystości 40-lecia tygodnika „Polityka”, został wyróżniony nagrodą – Kamieniem milowym, wraz z m.in. Tadeuszem Mazowieckim.

³ *Byłaby wielka wojna*, rozmowa J. Baczyńskiego z M. Gorbaczowem, „Polityka”, 31 X 2009.

⁴ *Spotkanie z Polską 11–16 lipca 1988 roku*, Warszawa 1988, s. 43.

Część pierwsza

Rodzina,
młodość,
u progu polityki

Na zdjęciu:

*Młody Michaił Gorbaczow ze swoimi dziadkami.
Lata trzydzieste XX wieku, autor nieznan*

Stawropol

Michaił Sergiejewicz Gorbaczow urodził się 2 marca 1931 r. we wsi Priwolnoje w Kraju Stawropolskim, w części dzisiejszej Rosji zwanej Przedkaukaziem. Historia tych terenów jest niezwykle barwna. Za czasów Katarzyny II wzniesiono tu twierdze graniczne, w tym fortecę w Stawropolu. W 1848 r. utworzono Gubernię Stawropolską, gdzie zsyłano przymusowo uczestników powstań i buntów przeciwko władzy carskiej, np. dekabrystów. W styczniu 1918 r. proklamowano w tych rejonach republikę radziecką; w okresie wojny domowej tereny owe były miejscem okrutnych bratobójczych walk toczonych między białymi i czerwonymi.

Rodzina Gorbaczowów do Kraju Stawropolskiego przybyła z Woroneża w drugiej połowie XIX w., kiedy na podstawie *ukazu* (dekretu) Aleksandra II zniesiono pańszczyznę i chłopci z dotychczas przeludnionych wsi rosyjskich i ukraińskich zaczęli osiedlać się na tych terenach. Gorbaczowowie mieszkali razem jako jedna wielka rodzina licząca prawie dwadzieścia osób. Ojciec Michaiła, Siergiej, który przyszedł na świat w 1909 r., dwadzieścia lat później ożenił się z mieszkanką tej samej wsi Marią Gopkało. Rodzice Michaiła początkowo zamieszkali z rodziną ojca, gdzie o wszystkim decydował dziadek – Andriej. W tradycji rodzinnej utrzymuje się przekaz, że to właśnie dziadek, który decydował praktycznie o wszystkim, wybrał na chrzcie imię Michaił (podobny Bogu), a nie Wiktor (zwycięzca), jak początkowo chcieli go nazwać rodzice. We wspomnieniach małego Miszy utrwalił się obraz skromnej chaty dziadka, która składała się z trzech części: w jednej spali dziadkowie,

druga część – z piecem chlebowym – była wspólna dla wszystkich, we wschodnim kącie pokoju znajdował się ikonostas. Podłoga była gliniana, na piecu zaś chlebowym spały małe dzieci. Trzecia część chaty była gospodarcza, to właśnie tam przechowywano ziarno, pasze, nasiona, a pod dachem wieszano worki z sucharami. Jako dziecko Misza bardzo lubił przebywać na strychu, gdzie „było zacisznie i można było spokojnie zasnąć”¹.

Były to niezwykle trudne czasy – pozornego spokoju. Ludzie starali się przystosować do nowych warunków – przymusowej kolektywizacji. Richard Pipes pisze w swojej książce *Komunizm*: „Chłopów zapędzono do kołchozów-kolektywnych gospodarstw, gdzie pracowali nie dla siebie, lecz dla państwa”. Obowiązkowe były wysokie kontyngenty zboża, przy pracy za minimalne wynagrodzenie. „Chłopi, którzy nie dostarczyli wyznaczonego kontyngentu, cierpieli głód [...] dekret z sierpnia 1932 roku przewidywał karę śmierci lub dziesięć lat ciężkich robót za kradzież lub zniszczenie własności socjalistycznej”. Chłopom z kołchozów zezwalano na uprawę niewielkich działek przyzgodowych o powierzchni około pół hektara na rodzinę, zwykle sadzili tam drzewa owocowe, uprawiali rośliny na potrzeby własne lub na sprzedaż na targowiskach, nadzorowanych przez państwo. Trzymali też krowy oraz trzodę chlewną².

Ojciec Michaiła pracował w kołchozie, skończył wprowadzić tylko cztery klasy, ale do śmierci interesował się nowościami, czytał gazety, oglądał telewizję. Był człowiekiem serdecznym, mieszkańcy wsi darzyli go szacunkiem i zaufaniem. W czasie wojny walczył w brygadzie 56. Armii Frontu Zakaukaskiego, następnie dowodził drużyną saperów na Łuku Kurskim, brał udział w forsowaniu Dniepru. W pobliżu Koszyc został ranny, trafił do szpitala

¹ M. Gorbaczow, *Sam ze wspomnieniami*, Warszawa 2014, s. 15 i n.

² R. Pipes, *Komunizm*, Warszawa 2008, s. 72–73.

wojskowego w Krakowie. Przeżycia wojenne towarzyszyły mu przez całe życie, wiele opowiadał Miszy o wojnie, o jej początku, o tym jak brakowało broni, a także o tym, że żołnierze nie potrafili walczyć. Fotografia ojca w żołnierskiej bluzie zawsze stała na biurku Michaiła Gorbaczowa. To od ojca Michaił przejął rzadko spotykany w środowisku wiejskim rycerski stosunek do kobiet. Od najmłodszych lat Misza pracował z ojcem w kołchozie. „Powiedzieć, że praca na kombajnie była trudna, to znaczy nie powiedzieć nic. Był to ogromny wysiłek: po czternastu, a nawet i dwadzieścia godzin na dobę do całkowitego wycieńczenia”³. Śmierć ojca w pewnym stopniu oddaliła Gorbaczowa od rodziny. Stosunki z matką – Marią Pantelejwną – z biegiem czasu rozluźniły się. Gorbaczow tak wspomina matkę: „Była wspaniałą kobietą, bardzo mocną, rzeczową. Ojciec był z niej dumny, wybaczał jej zuchwałość, pomagał we wszystkim. Był w tej sprawie wzorem dla mnie i dla brata”.

Z kolei dziadek Michaiła Andriej Mojsiejewicz, indywidualista, człowiek surowy, był przeciwnikiem kolektywizacji. Nie wstąpił do partii, określono go mianem „sabotażysty”, co w owych czasach uznawano za brak pokory wobec władzy. W 1933 r., w okresie powszechnego głodu (w tym roku zmarło prawie 40% mieszkańców wsi Priwolnoje), dziadek Andriej za niedotrzymanie planu siewu trafił na dwa lata na Syberię, gdzie pracował przy wyrębie lasu. Po powrocie z zesłania dziadek Michaiła do końca życia pracował w kołchozie. W czasie wojny wprawdzie krytykował syna za popieranie władzy radzieckiej, ale ukrywał Miszę przed Niemcami, którzy bezwzględnie rozprawiali się z rodzinami komunistów.

Rodzina ze strony matki miała korzenie ukraińskie, pochodziła z Czernihowszczyzny. Ojciec matki Gorbaczowa Pantielej Gopkało był człowiekiem wprawdzie